

VARGA PATRIK ZSOLT

MSc-hallgató, Vezetés és Szervezés szakágon

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs

MSc-student of Leadership and Organisation program,

University of Pécs Faculty of Business and Economics, Pécs, Hungary

ORCID: 0009–0008–3370–8087

email: patrik.varga96@gmail.com

A TURIZMUS FEJLESZTÉSE PÉCSETT

**A TURIZMUS FEJLESZTÉSE PÉCSETT. A MECSEK EGYESÜLET
DÖMÖRKAPUI „MENEDÉKHÁZA” (1930–1941)**

*THE DEVELOPEMENT OF TOURISM IN PÉCS. THE „SHELTER” OF DÖMÖRKAPU OF
THE MECSEK ASSOCIATION (1930–1941)*

ABSTRACT

The Shelter of Dömörkapu was built in the largest city of Dél-Dunántúl by one of the important civic organizations of Pécs, the Mecsek Association, in 1931. From the late 1920s, Pécs was one of the first cities in Hungary to undertake deliberate tourism development. Besides enhancing the tourism infrastructure of the city, Pécs also defined its range of tourist attractions. Marketing campaigns launched to promote and highlight Pécs and the Mecsek, leading to a consistent rise in visitor numbers. The goals of the Mecsek Association also fitted perfectly with the tourism development of the city. The organization, founded in 1891, played a key role in establishing the infrastructure for active tourism in the Mecsek region, organizing hikes, and promoting its attractions, thereby making the natural beauty of the Mecsek accessible to the people of Pécs and beyond. The pinnacle of these initiatives was the establishment of the Shelter of Dömörkapu, commemorating the 40th anniversary of the Association. Following an impressive inauguration, the tourist facility embarked on a path of long-term development. Continual modernization efforts enabled the hotel to effectively adapt to evolving tourist demands. Its enduring regional significance is underscored by its resilience through decades of the socialist planned economy, privatization, and thorough transformation, now operating successfully as the Hotel Mediterrán, continuing to welcome guests to this day.

Keywords: Pécs, Mecsek, tourism history, tourism development, destination management

Kulcsszavak: Pécs, Mecsek, turizmustörténet, turizmusfejlesztés, desztináció-menedzsment

1. Bevezetés

A turizmustörténet a gazdaságtörténet egy olyan, egyre népszerűbb ága, amely a turizmus hatásait vizsgálja multidiszciplináris környezetben. Többek között foglalkozik a keresleti és kínálati oldallal, ezek egymásra, illetve a környezetre való ráhatásával is. Egy turizmustörténeti

munkán keresztül megismerhetjük a korabeli gazdasági környezetet, a gazdasági szereplők egymással és szélesebb körben lévő kapcsolatait, valamint a turizmus közvetlen és közvetett hatásait is. Képet kaphatunk olyan korabeli vállalkozói attitűdről is, amely megmutathatja a turizmus indukálta beruházások hátterét. Pécs mindig is híres volt turisztikai vonzerejéről, amely a 19. század utolsó évtizedeitől fogva folyamatosan erősödött. Az első világháború és a szerb megszállás következtében ugyanakkor megtörte az addigi gazdasági fejlődést.

A város, Magyarországon az elsők között, az 1920-as évek végétől tudatos turizmusfejlesztésbe és desztináció-menedzsmentbe kezdett. Az infrastrukturális beruházások, a turisztikai portfólió kialakítása, a város marketingjének megteremtése, illetve az országos turisztikai trendek (például filléres gyors vonatok, országos jelentőségű vásárok tartása) hatására megnövekedett Pécs vendégforgalma. Ennek következtében számos olyan gazdasági ág indult fejlődésnek vagy alakult át, amely nagymértékben alakította a város foglalkoztatását is.

A vendéglátáson és az idegenvezetésen kívül, megváltozott a szállásadás, azon belül pedig a szállodaiipar képe is.¹ Tanulmányomban a mecseki-, és így a pécsi turizmus egyik meghatározó szálláshelyének, a Mecsek Egyesület dömörkapui Menedékházának létrejöttét és működését mutatom be. Ezzel a turistaházzal Pécs városának 1891-ben alapított legnagyobb polgári szervezete fennállásának 40 éves jubileumát kívánták méltóképpen megünnepelni, amelynek ékköve volt a turistaház megépítése és felavatása 1931-ben.

2. Szakirodalom, források, kutatási kérdések

Tanulmányom forrásai több helyről származnak. Számptalan kortárs szakmai leírásából megismerkedtem a két háború közötti gazdaságtörténeti hatásokkal Magyarországon. Ezután az első világháború utáni Pécs sajátos gazdasági helyzete következett, amelyre a háborún kívül nagy hatással volt a szerb megszállás is; az átfogó képet számos tanulmány segítségével kaptam meg. Majd a különféle turisztikai szakirodalmi források bemutatták Pécs tudatos turizmusfejlesztését az 1920-as évek második felétől kezdve. A Mecsek, mint turisztikai desztináció tudatos fejlesztése bontakozott ki előttem a Mecsek Egyesület éves jelentései és pénztári mérlegei révén.

Az említett évkönyvek elengedhetetlen információkkal szolgáltak az egyesület mecseki tevékenységeiről, amelyek következtében fokozatosan épült ki az erdei turizmus Pécsen. A pécsi vendégforgalom és a dömörkapui Menedékház szoros kapcsolata tükröződött a korabeli helyi és országos sajtó cikkeiben. Ezekből megtudtam, hogy a turistaház miképpen tudott bekapcsolódni az országos folyamatokba, és ezáltal milyen hatása volt Pécs gazdaságára nézve. A Pécsi Napló, a Pécsi Figyelő, a Dunántúl és egyéb helyi- és országos sajtó hírei, beszámolóik segítettek életközelségre hozni a menedékház létrehozását. A Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltárában végzett alapkutatásom révén pedig a szálloda sikerességére utaló iratokat találtam építési tervek, építkezési kérvények és ügymenetek formájában. A szálláshely jelentőségéről számos múzeumi és egyéb forrás is tanúbizonyságot tett.

A fent részletezett források segítségével kutatásomat két szakmai kérdés mentén végeztem. Arra voltam kíváncsi, hogy hogyan fejlődött Pécs város vendégforgalma az első világháború után, illetve hogyan jött létre és milyen turisztikai jelentősége volt a Menedékháznak?

3. A pécsi gazdaság az 1920-as években

Az első világháború Magyarországot, s azon belül Pécsset is megviselte. Hatalmas visszaesés következett be a város gazdaságában, romlott az életszínvonal, s jelentős szociális problémák léptek föl. A pécsi ipar néhány üzeme – szénbánya, Sopiana gépgyár, börgyár, dohánygyár – az állami megrendelések révén képes volt fenntartani magát a háború alatt, de az elhúzódó harcok következtében kialakult munkaerőhiány a termelés csökkenésével járt. A gazdaság egyéb ágazatai is rosszul jártak: az idegenforgalom és vendéglátás szektora a békeidők végével hatalmas forgalmat veszített el. Az egyre súlyosbodó nyersanyaghiány miatt fogyasztási visszaesés alakult ki. A magyar kormány a háborút hadikötvények kibocsátásával finanszírozta, ami a megtakarítások drasztikus csökkenéséhez vezetett. A hirtelen megnövekedett állami megrendelések hatalmas inflációt generáltak.²

A város megpróbáltatásai a háború befejeződésével nem értek véget. 1918 november közepén a város szerb megszállás alá került, s a 33 hónapig tartó folyamat során a szerbek módszeresen kirabolták a várost, s a dél-dunántúli térség igen nagy területét. A gazdasági konszolidáció csak lassan következett be a szerb megszállás után. Pécs városa és a lakosság is nagymértékben eladósodott. Az elszegényedett gazdasági szereplők 1921 után egyre nagyobb mértékben voltak a pénzügyi szektorra utalva; hatalmas bankfüggőségi viszony alakult ki.³ Ugyanakkor ez magával vonta azt, hogy a bankoknak és takarékszövetkezeteknek egyre nagyobb befolyásuk volt a helyi gazdaságra. A pénzügyi szereplők szolgáltatásaik révén jelentős tőkefelhalmozást értek el, amelyet más szektorokba (ipar, kereskedelem stb.) fektettek be. Ennek következtében ebben az időszakban számtalan olyan gazdasági társaság formálódott, amelyek háttérében valamelyik bank állt. A társasági működés létkérdéssé vált a vállalkozások számára is, hiszen csak így volt lehetőség tőkebevonásra.

Egyéni vállalkozásból társasági működésre váltott többek között a Hamerli József Gépgyár és Vasöntöde, amely 1925-ben már Sopiana Gépgyár és Vasöntöde Rt. név alatt üzemelt, vagy éppen a pécsi börgyár. Utóbbi részvényesei között az alapító Höfler család megtartotta a maga 25%-os tulajdonrészét.⁴ De lehetett ezt látni a turizmus területén is. 1922-ben 10 millió korona alaptőkével megalapított Dunántúli Szálloda és Élelmiszerüzemi Rt. a Dunántúli Bank Rt. neve alatt a vendéglátói és idegenforgalmi egységeket tömörítette egy társaságba a városban. Az említett részvénytársaság üzemeltette a Pannonia Grand Hotelt, a Nádor Szállót vagy éppen az Aranyhajó Szállodát.⁵

Az 1920-as években, a nehéz gazdasági korszakban hatalmas szerep jutott a városnak is. Míg korábban a magánberuházások domináltak, addig most Pécs városa próbálta kezdeményezni a változásokat. Ezek jellemzően (a Speyer-kölcson révén) olyan infrastrukturális beruházások voltak, amelyek sok munkanélkülit tudtak foglalkoztatni, és az elkészült munkálatok hozzájárultak a város hosszabb távú fejlődéséhez. Pécs fejlesztései ebben az időszakban leginkább a közmű- és a közlekedési szektorra terjedtek ki. Bővült az áramszolgáltatás köre, fejlesztették a vízművet és a szennyvízelvezetést, és kulcsszerep jutott a közlekedési ágazatnak is. A MÁV regionális igazgatósági szerepén kívül, járműjavítói sokaknak biztosított megélhetést. A város által felvásárolt villamosközlekedés pedig nyerséges működésével járult hozzá a költségvetéshez.⁶

4. A Mecsek Egyesület megalakulása, tevékenységei

A városban az 1890-es évekre fogalmazódott meg egy olyan civil egyesület megalakítása, akiknek tagjai felkarolják a Mecseket, azon kiépítik a szabadidős turizmus infrastruktúráját és ezzel megnyitják azt a nyilvánosság számára.⁷

A Mecsek Egyesületet, Pécs első turistaegyesületét 1891. április 30-án hozták létre a helyi polgárok közössége. A 162 tagot számláló polgári kör tisztségviselőinek sorában Kardos Kálmán – elnök (Baranya vármegye és Pécs főispánja), Bánffay Simon – alelnök (pécsi közjegyző), Zsolnay Vilmos – alelnök (iparos) és Kiss József – titkár (főreáliskolai tanár) is jelen voltak. A szervezet 1906-os alapszabályzatából megtudjuk, hogy „*az egyesület célja a Mecsek és közeli vidékével való gyalog és kocsiközlekedést alkalmas utak előállításával megkönnyíteni; a Mecseket és Tettyét a turistaság és társas kirándulások igényeinek megfelelően szépíteni, rendezni, fenntartani; úgy az ott található történelmi nevezetességű emlékeket valamint régiségeket az elpusztulástól megóvni; végre kiterjeszti tevékenységét az egyesület Pécs város és környéke szépirodalmi érdekeire is.*”⁸ Vagyis az Egyesület hozzáférhetővé kívánta tenni a baranyai hegyet, miközben az embereket az egészséges életmódra nevelték és ösztönözték.⁹

A Mecsek Egyesület megalakulásától kezdve a Mecsek és a Tettye népszerűvé tételén fáradozott. A turisták megszervezett, tudatos és szervezett irányítása egyértelműen az egyesületi tagok fáradhatatlan, gyakran kétkezi munkájának volt köszönhető. Fontos megjegyezni, hogy a szervezet a város, az erdőszegély és Pécs szinte összes lakójával szoros együttműködést ápoltak. 1891-ben mintegy 25 km turistautat jelöltek ki, amelyeket a következő években útjelző táblákkal láttak el és tartottak rendben. 1892-ben az első sétaút ünnepélyes átadása után a hegyvidék forgalma ezévből meghaladta az előző évtized látogatóinak számát. Ezt az utat Kardos Kálmán egyesületi elnök tiszteletére Kardos útnak nevezték el.¹⁰ A kezdeti sikereket még több és nagyobb szabású események követték. A megalakulás évétől kezdve folyamatosan népszerűsítették a Mecseket és látnivalóit.¹¹ 1892-ben átadták a Jakab-hegyen lévő István-kilátót.¹² Az egyesület csoportos kirándulásokat szervezett maguk, illetve a térséget felkereső más turista egyesületek számára is.¹³ A turisták igényeinek kiszolgálása elsőrendű szempont volt. Az egyesület az utak mentén padokat épített, fákat telepített, és 1893-ban felépítették az első menedékházat is a Kardos út felső részén, ahol később frissítőket és ételeket árusítottak.

1930-ig a Mecsek Egyesület a városért és a természetért tett fáradalmas munkáinak sora szinte végállathatatlan. A Mecseken kedvező fekvésű helyeken kilátókat emeltek, amellyel az odalátogatók beláthatták a térséget. Kilátó került a Zengőre (1900), a Bertalan sziklára (1901), a Misinára (1908) és a Nagy-Tubesre (1910) is. Utóbbiak közül talán a misinai Kiss József kilátó volt a legismertebb és legnépszerűbb – a mai TV torony elődje. Az Egyesület a kilátókon kívül különféle pihenőket vagy éppen útvonalakat létesítettek polgárok és szövetkezetek adományainak felajánlásaik révén. A Mecsek Egyesület az épített infrastruktúrán kívül számos más módon is hozzájárult a térség és a helyi gazdaság fejlesztéséhez: fényképek, levelező lapok és képeslapok segítségével tovább nőtt a Mecsek népszerűsége, előadásokat tartottak a helyi állat- és növényvilágról, és a hegység kínálta látnivalókról is. Az Egyesület működéséről évkönyvet adott ki, amelyben mindig számot adtak az elmúlt évek munkásságairól, pénztári jelentéssel kiegészítve azt. Nemzetközi szinten más egyesületekkel is tartották a kapcsolatot, akikkel folyóiratokat cseréltek, így eljuttatva a baranyai információkat például Svájcba is. A természete-

tet óvták és megfigyelték, aminek következtében a későbbi Kiss József kilátónál időjárás megfigyelő házikót avattak. A mérőműszerekkel ellátott, pécsi iparosok által készített alkotás a Széchényi téren található.¹⁴

A Mecsek Egyesület aktív szereplőjévé vált a helyi gazdaságnak, amire közvetlenül is nagy hatással volt. A megannyi objektum megvalósításához mindig a városi piaci szereplőket vonták be, amihez elengedhetetlen volt a sikeres pénzügyi működés. A taglétszám folyamatosan emelkedett, és az országban a legtöbb tagot számláló egyesületté vált fennállása alatt. A működés közben számos megpróbáltatás is érte a szervezetet; a háborúk, a szerbek bevonulása és az 1929-es világgazdasági válság is kihívások elé állította a mecsekieket.

5. A dömörkapui menedékház terve és kivitelezése

Az 1920-as évek közepe felé Pécs egyre népszerűbb turisztikai desztinációvá vált. A forgalom növekedéséhez hozzájárult, hogy az évenként tartható vásárok száma 12-re nőtt, illetve, hogy több országos konferenciát és szakmai összejövetelt is tartottak. A város életében nagy változást hozott, hogy a pozsonyi egyetemet Pécsre költöztették. 1923-tól a város nagymértékben hozzájárult az egyetem működéséhez. A több karral rendelkező egyetem működése serkentette a kereskedelmet, a vendéglátást, az építőipart. A hallgatóknak és a professzoroknak épületek kellettek (klinika, könyvtár, menza, kollégium stb.). A beruházások multiplikátor hatásait számos területen lehetett érezni, nem is beszélve az intellektuális erősödésről.¹⁵

A korábban megkezdődött közlekedési fejlesztések folytatódtak. Az országban 1932-től megindultak az ún. filléres vonatok, amellyel a fővárosi utasok vonatjegyük révén városnéző túrán is részt vehettek – jellemzően a fővárosból. A város legjelentősebb szállodái ekkor a Nádor Szálló, a Pannonia Grand Hotel, a Vadászúrt, a Vasúti Szálloda és a Hotel Excelsior voltak.¹⁶ Az 1930-as évek infrastrukturális fejlesztései mellett a város tudatos turizmusfejlesztésbe is kezdett. Pécs meghatározta saját turisztikai portfólióját, amiben két hangsúlyos részt különítettek el egymástól: a gazdag történelmi múlt és a fellelhető különböző korok nyomán lehatárolták a belváros kulturális- és örökségturisztikai látnivalóit, valamint a Mecseket, szabadidős turisztikai jelentősége miatt. Az elkülönített látnivalók marketingje is kezdetét vette; filmek, képeslapok, brossurák vagy éppen a város kulcsának másolata járult hozzá Pécs népszerűsítéséhez.¹⁷

A Mecsek Egyesület 1930-ban a következő évi, fennállásuk 40. jubileumának méltó megünneplése végett egy kétemeletes turista és üdülőszállót álmodtak meg a Dömörkapu mellé, amellyel maradéktalanul kívántak megfelelni a kor legmagasabb elvárásainak. A dömörkapui völgy legfelső részének kiválasztásában a könnyű megközelíthetőség, a csodálatos mecseki panoráma és a szélvédettség játszottak szerepet.¹⁸ A menedékház ügyét először Kiss József terjesztette be egy áprilisi választmányi alkalmából, amelyen ismertették Hoffmann László egyesületi mérnök terveit, melyek április 8-ra elkészültek.¹⁹ A tervrajzok nagy sikert arattak. A következő májusi 24-ei választmányi gyűlésről a helyi sajtó részletes írásából megismerjük a felépítendő szállót: *„az új jubiláns menedékház a Dömörkapu alatt az egyesület saját telkén épül (...). A menedékház földszintjét mintegy 60 m² területű étterem, 25 m²-es klubszoba, az őrlakása (2 szoba, konyha, kamara pince), előtér, mellékhelyiség és a lépcsőház foglalják el, s előtte mintegy 100 m² területű nyitott terrasz lesz. Az első emeleten öt szoba (2 egyágyas, 3 kétágyas)*

van tervezve nyaralók, esetleg turisták részére, nagy előtér, folyosó s egy kisebb kamarával, mely idővel, ha a vízvezeték odavezethetik, fürdőszobául fog szolgálni. A második emeleten 5 turistaszoba lesz elhelyezve összesen 22 ágygal; folyosó és előtér, ahol szükségágyak lesznek elhelyezhetők. Az emeleteken is félreeső helyek s az első emeleten nyitott terras, melyre két vendégszobából lesz kijárás. A vendégszobák hosszabb ideig fenntartózkodni kívánók részére kellemes otthonul fognak szolgálni bár egyszerű, de csinos berendezésükkel, hóféhér bútoraikkal.”²⁰

A Mecsek Egyesület közvetlen gazdasági hatására és egy fajta lokálpatriotizmusra kitűnő példa a turistaház építésének ügye, hiszen minél több helyi gazdasági szereplőt kívántak bevonni a kivitelezési folyamatokba. A munkálatokra versenykiírást hirdettek, amelyre több ajánlat is beérkezett. A beadott pályázatok közül kettő vonatkozott a teljes kivitelezésre, míg a többi projekt az almunkálatok megvalósítását nyerhették volna el. Az egyesület tagjai úgy döntöttek, hogy a megépítendő szálloda ügyét részmunkákra bontják; úgymint a föld-, kőműves-, beton-, burkoló-, elhelyező- és szigetelő munkák, ács-, bádogos- és tetőfedő munkák, asztalos- és asztalos vasalási munkák, mázoló-, üveges- és lakatos munkák, házi vízvezeték szerelő munkák, vaskályha- és takaréktűzhely-, valamint cserépkályha szállítási munkák.²¹ A kiválogatott nyertes pályamunkákat a szeptemberben tartott rendes évi közgyűlésen mutatták be: „*A Mecsek Egyesület legközelebb megkezdi a Dömör-kapu mellett kétemeletes, gyönyörű turista és üdülőházának felépítését, közel 70.000 pengős összköltséggel. A közgyűlés egyhangú lelkesedéssel adta hozzájárulását az építkezések haladéktalan megkezdéséhez és hogy azok mennél több pécsi iparost foglalkoztassanak, úgy határozott, hogy részmunkákban adja ki az építkezést Himmel és Szlipcsevics, Kecskés Vince, Siebenfreund Nándor, Matiovics György, Pozsegovics Károly, Tichy Aladár és Berkics Antal pécsi iparosoknak és vállalkozóknak. A város a jubileumi turistaház felépítését 10.000 pengővel támogatja és 17.000 pengős olcsó kölcsönt nyújt Visnya Ernő kincstári főtanácsos közbenjárására a Pécsi Takarékpénztár.”²²*

A valósághoz hozzátartozik, hogy a városi támogatás fejében a Kardos úti pavilon új tulajdonosa Pécs lett, amelyből erdőlakot alakítottak ki.²³ Az egyesület a projekt megvalósulását 1930. szeptember 8-án kérvényezte a várostól. Ebből kiderül, hogy a felépítendő menedékházat saját birtokain a 9475 és 9476-os helyrajzszám alatt kívánja felépíteni, illetve a munkálatokhoz a Mecseken található forrásvizet használnák fel.²⁴ Már az előzetes leírások alapján elmondhatjuk, habár menedékháznak nevezték a korbán, annál sokkal modernebb létesítményről volt szó; a turisták igényeit maradéktalanul kielégítő, szállodának nevezhető szálláshelyről. Hasonló véleményen volt egy korabeli lap szerzője is, amely szerint a turistaház „*úgy kényelemben, mint szépségben, bátran felveszi a versenyt sok külföldi hegyi szállodával*”.²⁵

Az építkezés jó ütemben haladt, amelyből a legtöbb tag kivette részét. Az 1931. március 26-án tartott ülésnek jegyzőkönyvéből megtudjuk, hogy 1930 végén, már a téli fagy előtt tető alá került az épület.²⁶ A dömörkapui menedékház megépüléséről az egyesület így számolt be évkönyvében: *az épületben egy nagy étterem, egyesületi szoba, 5 vendégszoba 8 ágygal és 5 turistaszoba 20 hálóllyel, egy 2 szobás gondnoki lakás, fürdőszoba és cselédszoba van, egyszerű, de tartós és a nagyobb igényeket is kielégítő kivitelben. A vízellátás ideiglenesen egy a tetőtérben elhelyezett és egy cca 15 m³ hasznos ürtartalmu ciszternából kézi erővel táplált mendencével van megoldva, miután a közeljövőben lehetőség nyílik a városi vízvezeték bevezetésére. Az építkezés 1930. év szeptemberében kezdődött meg és az épület 90 munkanap alatt került tető alá és a szokatlanul hosszú és kemény tél után újabb 90 munkanap alatt készült el teljesen.*

Az épület a terraszokkal együtt 1.685 m³ beépített köbtartalom mellett a tereprendezéssel és minden mellékteljesítménnyel m³-ként 32.30 P-be került, míg a teljes berendezés cca 15.000 pengőt emésztett fel. Bevezettük a villanyt és telefont, kényelmes bútorokat állítottunk a terraszokra, hogy otthonossá és kedveltté tegyük azt a helyet, mely a Mecsek gyöngyének ígérkezik.”²⁷

A turistaház megépülését nemcsak regionális viszonylatban tartották jelentősnek. Egy fővárosi lap is egyetértett abban, hogy a szálláshely nagyban fog hozzájárulni a mecseki idegenforgalom emeléséhez.²⁸ A menedékházat fokozatosan nyitották meg a nyilvánosság előtt; 1931. július 29-ei sajtóbemutató után étel és ital szolgáltatással várta a túrázókat, míg a szálló vendégszobáit augusztusban már igénybe lehetett venni. A korabeli turista vendégházakra jellemzően a dömörkapui is saját házirenddel bírt, melyben olyan pontok szerepeltek, mint a hangos mulatozás tilalma, a kínált hideg-meleg étel szolgáltatások, vagy az egyesületbe való belépés lehetősége a helyszínen. Ugyanakkor a turistaházat nevéből eredően elsősorban a turistáságnak építették. Tehát a szabadidős vendégek, korabeli elnevezéssel élve vikendezők, általában magasabb költségen, és rövidebb ideig használhatták a szálló kapacitásait, de azt is csak akkor, ha az erdei turisták nem jelentkeztek be rá.²⁹ A megnyitott szálloda végső kiosztásában 28 kapacitással bírt, melyet 4 darab egy- és 3 darab kétágyas vendégszoba, illetve 3 darab 6 ágyas (3 emeleteságy szobánkként) úgy nevezett turistaszoba alkotott.³⁰

A szálló végül 68.093 pengőből készült el, amely nemcsak az építkezési költségeket és berendezéseket foglalta magában, hanem útépítési- és talajrendezési munkálatokat, edényeket, evőeszközöket és minden olyan tételeket, amelyek nem szerepeltek az eredeti költségvetésben.³¹ Az építkezés pénzügyikerete tagdíjakból, az Egyesület szolgáltatásainak bevételeiből (ki látójegyek, frissítő árusítások, szervezett túrák, estélyek és bálók rendezése stb.), adományokból (például Pécs városa, a Magyar Turista Szövetség), hitelből (a Pécsi Takarékpénztár által) és egyesületi kölcsönkötvényekből (58 darab 100 pengő értékű, 6%-os éves nettó kamatozás) állt.

A levéltári iratokból megtudjuk, hogy a Mecsek Egyesület 1931 márciusában a korábbi 17.000 pengő értékű kölcsön megemeléséről döntött. Ennek oka nem a rossz szervezeti gazdálkodás volt, csupán likviditási nehézségek jelentkeztek volna az építkezés évében. Ezt kiküszöbölendő az egyesület a Pécsi Takarékpénztárral egyeztetve 35.000 pengős hitelállományt igényelt. Természetesen a Takarékpénztár elfogadta a szerződést, amely névértéke mellé évi nettó 9%-os kamatot állapított meg. Mivel az eltérő pénzáramok okozta helyzetet kezelni kellett, az egyesület kölcsönkötvényeket bocsátott ki. Ezeket az egyenként 100 pengő névértékű, 10 éves futamidejű, nettó 6%-os éves kamatozású papírokat 1931. július 1-ig kellett megváltania azoknak, akik pártolni szerették volna a Dömörkapu ügyét.³² Az egyesületi kötvények rendszeréhez hozzátartozott az is, hogy 1932-től az állomány $\frac{1}{10}$ -ét sorshúzás útján visszafizették, míg a maradék után minden év július 1-én fizettek kamatot. Ezen bonyolult hitelkonstrukció kialakulásában nagy szerepe volt Pécsnek is. Ugyanis a város adományáról 1930. szeptember 30-án megtartott közgyűlésén úgy döntött, hogy két 5.000 pengős részlettel segítik a menedékház megépülését 1931–32-ben adományozva azt.³³ A mintegy 180 nap alatt felépített szálláshely felavatása 1931. szeptember 13-án történt meg. A Mecsek Egyesület négy évtizedes munkájával megteremtette az erdei turizmust a Mecseken, aminek ékköve a dömörkapui turistalák átadása volt. A szálló felavatása előtt a M. E. díszközgyűlést tartott, amin a 40 éves tagokat külön

díjazták – névsorukban kiemelkedő pécsi polgárokkal, mint például Dr. Nendtvich Andorral vagy Reéh Györggyel.³⁴

6. A turistaház továbbfejlesztése az 1930-as években

A menedékház ügye nemcsak a jubileum felépítése után volt fontos az egyesület számára. Megnyitásával egy hosszútávú fejlődés vette kezdetét a szálló életében, amely szinte azonnal vált szerves részévé a turistaságnak, így közvetetten a pécsi idegenforgalmi folyamatoknak is.

A Menedékházat már a kezdetektől fogva rendszeres üzemeltetés mellett képzelték el, nyáron és télen egyaránt. Habár központi fűtéssel nem rendelkezett, illetve a folyóvíz ellátás ideiglenes megoldással lett csak orvosolva, a szállót kemencékkel és kályhákkal téliesítették. A szezonális kiküszöbölésével így télen is akadtak vendégek; 1931 végén két budapesti turistacsoport töltötte a karácsonyt a Mecseken.³⁵ Az épületet bérlő üzemeltette, aki felelt a zavartalan működésért; cserébe a kihasználtságra nem lehetett panasza. A látogatószám folyamatosan növekedett, amelyben nagy szerepe volt a mérséklődő áraknak is. A helyi sajtóból kiderült, hogy 1932 nyarán egyágyas teraszos szobát mintegy 75, míg kétágyas párját 100 pengőért lehetett megváltani, amihez napi 4 pengőért teljes ellátást biztosítottak; a vendéglős a kiemelkedő szakember, Piller Károly volt.³⁶ A szálló egész éves működése, illetve a Mecsek téli hasznosítása miatt a nyári bakancsos turizmust a sielés, a szánkózás és a téli sportok váltották fel. Ennek keretében az egyesület 1934-ben egy mintegy 1315 méteres lesikló pályát építtetett a Misina és a Dömörkapu között nagyjából 5.000 pengő értékben.³⁷

Az egyik pécsi ínségmunka keretén belül autótutat építettek ki a Dömörkapuhoz, amellyel tovább nőtt a hely látogatottsága.³⁸ Feltehetően ez a munka tehetette fel a pontot Dr. Nendtvich Andor pécsi polgármester és a Mecsek Egyesület elnökének hosszúéves és kitartó munkájára, aminek elismeréseképpen az 1932. május 28-án tartott rendes éves közgyűlésen a menedékházat Dr. Nendtvich Andor Háznak keresztelték át.³⁹ A szálló nemcsak országosan, hanem nemzetközileg is fogadott szállóvendégeket.⁴⁰ A műút kiépítése után 1933-ban autótaxis megállapodás keretében 1 pengőért lehetett feljutni a Dömörkapuhoz, amely intézkedés tovább növelte a Mecsek, és így a turistalak látogatottságát.⁴¹ Az igazi áttörést viszont a menetrendszerű autóbusz forgalom jelentette; a viteldíj a Széchenyi tértől a Menedékházig mindösszesen 80 fillér volt oda-vissza.⁴²

A menedékházat felépítésétől kezdve folyamatosan bővítették és rendszeresen hajtottak végre valamilyen fejlesztést – például a Dömörkaput a várossal összekötő aszfaltút 1935-ös villanyvilágosítása. Mégis az első nagyobb beruházás az 1936-os átépítés volt. Az eredeti leltári forrásokból kiderült, hogy augusztus 6-án az Egyesület a turistaház bővítésére és egy gazdasági melléképület hozzátoldására kérte a várost. A csatolt tervrajzok alapján minimális átalakítások és újraelosztások után megnövelnék a szálló kapacitását, illetve biztosítanák a teljes turistaház folyóvízzel történő ellátását a Mecseken megépült szanatórium víztározójából. A nagyszabású beruházásra a várossal való egyeztetések után 12.690 pengőt állapítottak meg. Az igen magas összeget az indokolta, hogy a szálló bekötésén túl a polgári szervezet javaslatára egy nagyobb átmérőjű csőrendszert irányoztak elő, amellyel egy a jövőben esetlegesen kiépülő nyaralótelep vízellátását is biztosították volna; természetesen ez a városnak is érdekében állt, ezért helyben hagyták a módosítást. Pécs involválása azért is nagyon fontos az ügyben, mert a

város csakis abban az esetben vállalta magára az építkezési munkálatok felének költségét, amennyiben az egyesület állta a másik 50%-ot, mintegy 6.345 pengőt.

Ezenfelül a menedékház szennyvízelvezetéséről az egyesületnek magának kellett gondoskodnia úgy, hogy az semmilyen módon ne szennyezhesse a városi vízellátást. A feltételek elfogadása után megkezdődhettek az előkészítések. Az Egyesület pénzügyi helyzetéből fakadóan 5.000 pengőt helyezett el letétben, amely következtében 1940-ig ment a huzavona Pécs városával a fennmaradó összeg tisztázása során; végeredményben az addigra késedelmi kamatokkal növelt 1.515 pengőt a város méltányossági alapon elengedte az egyesületnek. A pécsiek a Magyar Kir. Kereskedelemügyi Miniszterhez is fordultak támogatásért, aki 2.000 pengőt adományozott az ügy előmozdítása érdekében.

Mindezek ellenére nem mondhatjuk azt, hogy a szervezet rosszul gazdálkodott volna, hiszen 1935-ben teljesen törlesztették a Takarékpénztár felé fennálló tartozásukat. A pénzügyek tisztázása után a csővezetékek és egyéb idomok leszállítása érdekében zártkörű pályázat keretében 5 vállalat adott be pályázatot, amelyből a legkedvezőbb ajánlatot a Mannesmann cső és vaskezelési Rt. adta be. A mintegy 7.723 pengő értékű alapanyag beszerzése után megtörténtek a kivitelezési munkálatok, aminek következtében a Nendvitch Andor Ház megújult, 30 kapacitással fogadhatta vendégeit.⁴³

„Menedékházunkat az elmúlt év folyamán vízvezetékekkel, fürdőszobával, 8 ágyas férfi- és 6 ágyas női turistaszobával, 2 szobás gondnoki lakással bővítettük. (...) Az átépítések folytán nagyobbodott az étterem is s az egyesületi tagoknak fenntartott szoba is újra rendelkezésre áll, de lényegesen bővültek a mellékhelyiségek, így a konyha és söntés s külön épületet létesítettünk a mosókonyhának, fa- és szénkamrának, az elfolyó szennyvíznek priester telepet építettünk, turistáknak 3 mosdós, zuhanyos fürdőszobával s lent a kertünkben 3 zuhanyozó felszerelésével igyekeztünk minél kellemesebb tartózkodási lehetőséget biztosítani. A bővítés folytán 4 egyágyas, 6 kétágyas, 1 nyolcágyas és 1 hatágyas szoba áll rendelkezésre, ami meghaladja a turistaforgalom arányait, (...) mert bár a szobák berendezése egyszerű s a szállodai luxust nélkülözi, ám tisztaságával s egyszerűségében is kényelmes, otthonos hangulatával kellemes tartózkodási helyül szolgál. Ruganyos, matracos ágy 2 tollpárnával, paplannal, éjjeli szekrény világítással, ruhaszekrény, mosdó, asztal és karosszék képezi a szobák berendezését, az ágy előtt szőnyeg, az ablakon függöny, a lámpán ernyő s a fali tükör, s néhány kép teszi luxus nélkül is lakályossá a szobákat.” – olvasható az egyesület 1936-os évét összefoglaló kiadványában.⁴⁴

A folyton modernizálódó épület, a szakavatott vezetés, illetve az elhelyezkedés is bizonyára közre játszott abban, hogy a szálló számos díszvacsorának, összejövételnek és társas eseménynek adott otthont – persze szerény keretek között, nem elfeledve a szigorú házirendet.

7. Összegzés

Pécs a turizmus jótékony hatásainak korai felismerését követően hamar kezdett tudatos turizmusfejlesztésbe. Ezen fejlesztések mellett, 1925-től kezdve a város kialakította a saját turisztikai portfólióját, amelynek elemeit ezután gondozásba vette. A korai marketing tevékenységek, a tudatos desztináció menedzsment és az országos turisztikai trendeknek hatása nem maradt el; Pécs vendégforgalma folyamatosan növekedett. Számos szálloda fogadta a városba látogatókat, amelyek maximálisan igyekeztek megfelelni a korabeli igényeknek.

A szálláshelyek egyik különleges esete volt a Mecsek Egyesület dömörkapui Menedékháza. A turistaház folyamatosan fejlődött és egyre népszerűbb szálláshellyé vált az 1931. évi megnyitásától kezdve. Hamar Pécs idegenforgalmának kedvelt szállásává vált, amelyet a folyamatosan emelkedő vendégéjszakák száma is alátámaszt. A szálló nagyban járult hozzá a térség hosszú távú turisztikai fejlesztéséhez azáltal, hogy a második világháborút követően a tervgazdaság alatti években is az erdei turistaság kedvelt és látogatott szállodája maradt.

Az épületet többször renoválták, legutóbbi átépítése 1991-ben történt meg. A privatizáció időszakában a MÁV vásárolta meg, majd egy mintegy 70 fő kapacitású szállodát nyitott a helyén. A szálláshely a mai napig egy háromcsillagos szállodaként funkcionál.⁴⁵

FELHASZNÁLT IRODALOM/REFERENCES

- Babics András [1952]:** A pécsvidéki kőszénbányászat története. Közoktatásügyi Kiadóvállalat. Budapest.
- Baronek Jenő [2012]:** A 121 éves Mecsek Egyesület. In: Pécsi Szemle. 15. évf., Tavasz. Pécs. 46–57. old.
- Bártfai Endre [2009]:** A magyar szállodaiipar története 1848–1945. In: Rubovszky András–Szigeti Andor–Walkó Miklós: A magyar vendéglátás és turizmus újkori története. Szaktudás Kiadó. Budapest.
- Bezerédy Győző [1996]:** A pécsi vásárok 1846–1937. In: Szirtes Gábor (szerk.): A pécsi vásárok 150 éves története. A termékbemutatótól a nemzetközi vásárig. Pécsi Ipari Vásár Vállalkozásszervező és Tanácsadó Kft. Pécs. 17–52. old.
- B. Horváth Csilla [2002]:** A Mecsek Egyesület története 1891–2002. Mecsek Egyesület. Pécs.
- B. Horváth Csilla [1990]:** A Múzeum Helytörténeti gyűjteményében lévő, Pécsét ábrázoló képes levelezőlapok III. A Mecsek. In: Uherkovich Ákos (szerk.): A Janus Pannonius Múzeum évkönyve 34. (1989). Janus Pannonius Múzeum. Pécs. 175–190. old.
- B. Horváth Csilla [1992]:** A Mecsek Egyesület története I. (1891–1916). In: Uherkovich Ákos (szerk.): A Janus Pannonius Múzeum évkönyve 36. (1991). Janus Pannonius Múzeum. Pécs. 133–148. old.
- Borsy Judit [2010]:** 3. Ipari kisüzemek, vendéglátás. In: Nagy Imre Gábor (szerk.): Források Pécs város polgárosodásáról (1867–1921) – Tanulmányok és források Baranya megye történetéből 15. Baranya Megyei Levéltár. Pécs. 71–144. old.
- Gál Zoltán [2005]:** A pécsi magánbankárok felemelkedése és bukása a 19. század derekától az 1930-as évekig. In: Szirtes Gábor–Vargha Dezső (szerk.): Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből. Pro Pannónia Kiadó. Pécs. 35–54. old.
- Gonda, Tibor–Kaposi, Zoltán [2022]:** Innovative tourism development in a Hungarian regional centre in the 1930s. In: Journal of Tourism History. Vol. 14. Issue 2. Elérhetőség: <https://www.tandfonline.com/>. 202–214. old.
- Kaposi Zoltán [2002]:** Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.
- Kaposi Zoltán [2006]:** Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000. Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara. Pécs.

- Kaposi Zoltán [2020]:** Pécs gazdasági változásai az első világháború idején. In: Közép-Európai Közlemények. A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány, és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata. 13. évf., 3. szám. 99–122. old.
- Kaposi Zoltán [2022]:** Pécs gazdasági fejlődése 1867–1914. In: Kaposi Zoltán–Vonyó József (szerk.): Pécs története VI. Iparosodás – polgárosodás. Pécs a dualizmus korában (1867–1918). Pécs Története Alapítvány – Kronosz Kiadó. Pécs. 103–192. old.
- Kaposi Zoltán [2023/a]:** Gazdasági változások Pécsen az 1920-as években. In: Lengvári István (szerk.): Felsőoktatás Trianon után. PTE Egyetemi Levéltár. Pécs. 9–48. old.
- Kaposi Zoltán [2023/b]:** Válságból válságba. A pécsi kereskedelem változásai 1921–1930. In: Közép-Európai Közlemények. A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány, és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata. 16. évf., 1. szám. 9–26. old.
- Kopasz Gábor [1988]:** A baranyai kisipar és a kézművesiparosok helyzete a szerb megszállás alatt. In: Szita László–Vonyó József (szerk.): Történeti tanulmányok Dél-Pannóniából I. Pécsi Akadémiai Bizottság. Pécs. 131–139. old.
- Lengyel György [1989]:** Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében. Magvető Kiadó. Budapest.
- Magyar Compass [1922]:** Nagy Magyar Compass (Azelőtt Mihók-féle) 1920/21 XLVIII. évfolyam az 1922-ik évre. Pénzügyi és kereskedelmi évkönyv. II. rész: biztosító-, ipar- és közlekedési vállalatok, állam és városok pénzügyei. Stephaneum nyomda. Budapest.
- Majdán János [2005]:** Pécs, mint közlekedési központ (1846–1946). In: Szirtes Gábor–Vargha Dezső (szerk.): Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből. Pro Pannónia Kiadó. Pécs. 55–85. old.
- Pécs Lexikon [2010]:** Romváry Ferenc (szerk.): Pécs Lexikon I.–II. kötet. Pécs Lexikon Kulturális Nonprofit Kft. Pécs.
- Tegzes Ferenc [1999]:** Pécs közlélmzése az I. világháború idején. In: Font Márta–Vonyó József (szerk.): Tanulmányok Pécs történetéből 5–6. Pécs Története Alapítvány. Pécs. 139–149.
- Trebbin Ágost [2006]:** A pécsi Nádor Szálló regénye. Fejezetek egy pécsi szálloda történetéből 1846–1988. Házmaster '98 Kft. Pécs.
- T. Mérey Klára [1985]:** Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Siptár László [1996]:** A Pécsi Takarékpénztár rövid története (1845–1948). In: Vonyó József (szerk.): Tanulmányok Pécs történetéből 2–3. Pécs Története Alapítvány. Pécs. 55–66. old.
- Varga Patrik Zsolt–Kaposi Zoltán [2023]:** A modern szállodaipar létrejötte Pécsen a XIX–XX. század fordulóján. In: Turizmus Bulletin. 23. évf., 4. szám. Budapest. 40–47. old.

A Mecsek Egyesület Évkönyvei az egyesületi évekről, kiadva Pécsen (M.E. ÉK):

- M.E. ÉK [1931]:** Kaltneker Pál (szerk.): A Mecsek Egyesület Évkönyve a XL. egyesületi évről. 1930.
- M.E. ÉK [1932]:** Kiss József (szerk.): A Mecsek Egyesület Évkönyve a XLI. egyesületi évről. 1931.
- M.E. ÉK [1933]:** Kiss József (szerk.): A Mecsek Egyesület Évkönyve a XLII. egyesületi évről. 1932.
- M.E. ÉK [1934]:** Kaltneker Pál (szerk.): A Mecsek Egyesület Évkönyve a XLIII. egyesületi évről. 1933.
- M.E. ÉK [1935]:** Kaltneker Pál (szerk.): A Mecsek Egyesület Évkönyve a XLIV.-ik egyesületi évről. 1934.
- M.E. ÉK [1936]:** Kaltneker Pál (szerk.): A Mecsek Egyesület Évkönyve a XLV.-ik egyesületi évről. 1935.
- M.E. ÉK [1937]:** Kaltneker Pál (szerk.): A Mecsek Egyesület Évkönyve a XLVI.-ik egyesületi évről. 1936.
- M.E. ÉK [1938]:** Kaltneker Pál (szerk.): A Mecsek Egyesület Évkönyve a XLVII.-ik egyesületi évről. 1937.
- M.E. ÉK [1939]:** Szabó Pál–Nádor Lajos (szerk.): A Mecsek Egyesület Évkönyve a XLVIII.-ik egyesületi évről. 1938.
- M.E. ÉK [1940]:** Páldi Géza (szerk.): A Mecsek Egyesület Évkönyve a 49.-ik egyesületi évről. 1939.
- M.E. ÉK [1942]:** Páldi Géza (szerk.): A Mecsek Egyesület Évkönyve az 51. egyesületi évről. 1941.

Sajtóforrások

Dunántúl: [1928. 10. 30]: 30 ezer idegen fordul meg évente Pécsett; [1930. 05. 25]: Kétemeletes menedékház épül a Mecseken; [1930. 07. 13]: Versenyárgyalási hirdetemény; [1930. 08. 15]: Tömeges ajánlat érkezett be a Mecsek-Egyesület Dömör-kapui turistaházának építésére; [1930. 09. 14]: Hetvenezer pengős költséggel turista és üdülőház épül a Mecseken; [1931. 07. 31]: Megnyílt a Dömör kapui szálló; [1931. 08. 09]: A vikendezők százai keresik fel...; [1931. 09. 15]: A 40 éves Mecsek Egyesület; [1931. 12. 22]: Két budapesti turistacsoport...; [1932. 05. 31]: A Mecsek egyesület közgyűlésén Nendtvich...; [1932. 06. 21]: Nyaralás a Mecseken; [1932. 08. 20]: A dömörkapui turistaházban...; [1933. 06. 14]: A Mecsek Egyesület hírei; [1933. 06. 25]: Július 1-től...; [1934. 03. 28]: A Mecsek Egyesület egy Pécs.

Uj Nemzedék: [1931. 04. 22]: Még a tavasszal megnyitják a mecseki turistaházat. Budapest.

Pécsi Est: [1922. 04. 25]: A Pannóniát és Nádort a Dunántúli Szállodai és élelmiszerüzemi RT. ... Pécs.

Pécsi Figyelő: [1890. 10. 29]: A Mecsek-szépitő egyesület célja; [1892. 05. 18]: A Kardos Kálmán-út megnyitása; [1892. 06. 15]: A Mecsek - egyesületből. Pécs.

Pécsi Hírek: [1931. 07. 27]: Az új mecseki menedékház; [1931. 08. 03]: A Dömörkapui turista Pécs.

Pécsi Lapok: [1922. 04. 23]: Vendéglőket és szállodákat bérlő részvénytársaság. Pécs.

Pécsi Napló: [1931. 07. 12]: A Mecsek Egyesület köréből; [1932. 09. 04]: Utóidény a Mecsek Egyesület...; [1933. 10. 22]: Szerdai választmányi ülésen...; [1935. 07. 16]: Elkészült a város ajándékulcsa. Pécs.

Pesti Napló: [1930. 05. 01]: Uj menedékház épül a Mecsekben. Budapest.

Városok Lapja: [1934. 01. 01.]: Mecseki képek. Budapest.

Levéltári források: Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára (MNL BaVL):

MNL BaVL IV. 1406. h. „F” 17–100206/1940 [1936. 05. 10.]: a Mecsek Egyesület a Dömörkapu Menedékház csatornázási és vízvezeték építésének teljes ügymenete. 1–111. old.

MNL BaVL IV. 1406. h. „F” 4750/1931 [1930. 04. 08]: a Mecsek Egyesület a Mecseken a 9475 és 9476 helyrajzi számon építendő kétemeletes turistaház építési ügye és építési tervei. 1–6. old.

MNL BaVL IV. 1406. h. „F” 21468/1937 [1930. 09. 06.]: a Mecsek Egyesület a Mecseken a 9475 és 9476 helyrajzi számon építendő kétemeletes turistaház építési ügye és a Dömörkapu Menedékház bővítésének építési ügye 1935–1936-ban. 1–18. old.

MNL BaVL X. 66. a. doboz: a Mecsek Egyesület közgyűlési mutatókönyve és közgyűlési jegyzőkönyveinek a Dömörkapu Menedékházra vonatkozó bejegyzései 1930–1933 között. 1–40. old.

MNL BaVL X. 66. b. doboz: a Mecsek Egyesület általános iratai, alapszabályzata, a Mecseken építendő Dömörkapu Menedékház építési naplói, az Egyesület látogatókönyve és vándorgyűlési naplói. 1–67. old.

MNL BaVL X. 66. c. doboz: a Mecsek Egyesület pénzügyi iratai, zárszámadásai, kifizetései, számlái és nyugtái 1931–1946-ra vonatkoztatva. 1–16. old.

MNL BaVL XV. 1. b. 392. [1944. 03. 18]: a Mecsek Egyesület dr. Nendtvich Andor Menedékházának csatornázási, átalakítási terve. 1–2. old.

JEGYZETEK/NOTES

¹Kaposi [2022]; Borsy [2010] 135–144. old; Pécs Lexikon [2010]; Lengyel [1989]

²Kaposi [2020]; Kaposi [2002]; Tegzes [1999]; Siptár [1996]; Kopasz [1988]; T. Mérey [1985]; Babics [1952]

³Gál [2005]; Siptár [1996]

⁴Kaposi [2023/a]; Kaposi [2006]

⁵Trebbin [2006]; Magyar Compass [1922] p. 1405; Pécsi Est [1922. 04. 25]; Pécsi Lapok [1922. 04. 23]

⁶Kaposi [2023/a] 25–30. old.; Kaposi [2023/b]; Majdán [2005]

⁷B. Horváth [2002] pp. 9–14.

⁸MNL BaVL X. 66. b. [1903. 06. 13]

⁹Baronek [2012]; Pécsi Figyelő [1890. 10. 29]

¹⁰B. Horváth [2002] pp. 16–19; Pécsi Figyelő [1892. 05. 18]

¹¹B. Horváth [1990]

¹²B. Horváth [1990] 179. old; Pécsi Figyelő [1892. 06. 15]

- ¹³B. Horváth [1992] 135–136. old.
- ¹⁴B. Horváth [2002]
- ¹⁵Kaposi [2023/a] pp. 28–29; Bezerédy [1996]
- ¹⁶Varga–Kaposi [2023]; Bártfai [2009]
- ¹⁷Gonda–Kaposi [2022]; Pécsi Napló [1935. 07. 16]; Dunántúl [1928. 10. 30]
- ¹⁸M.E. ÉK [1931] 31. old.
- ¹⁹MNL BaVL IV. 1406. h. „F” 4750/1931 [1930. 04. 08]
- ²⁰Dunántúl [1930. 05. 25]; Pesti Napló [1930. 05. 01]
- ²¹Dunántúl [1930. 08. 15]; Dunántúl [1930. 07. 13]
- ²²B. Horváth [2002] p. 95; Dunántúl [1930. 09. 14]
- ²³Pécsi Napló [1931. 07. 12]
- ²⁴MNL BaVL IV. 1406. h. „F” 21468/1937 [1930. 09. 06]
- ²⁵Városok Lapja [1934. 01. 01.]
- ²⁶MNL BaVL X. 66. a. [1931. 03. 26]
- ²⁷M.E. ÉK [1931] 31–32. old.
- ²⁸Uj Nemzedék [1931. 04. 22]
- ²⁹Dunántúl [1931. 08. 09]; Dunántúl [1931. 07. 31]
- ³⁰Pécsi Hírek [1931. 08. 03]; Pécsi Hírek [1931. 07. 27]
- ³¹MNL BaVL X. 66. a. [1931]
- ³²MNL BaVL X. 66. c. [1931. 07. 01]
- ³³MNL BaVL X. 66. a. [1931. 03. 26]; MNL BaVL X. 66. a. [1930. 09. 30]
- ³⁴Dunántúl [1931. 09. 15]
- ³⁵Dunántúl [1931. 12. 22]
- ³⁶Pécsi Napló [1932. 09. 04]; Dunántúl [1932. 06. 21]
- ³⁷M.E. ÉK [1934] pp. 28–35; Dunántúl [1934. 03. 28]; Pécsi Napló [1933. 10. 22]
- ³⁸M.E. ÉK [1933] pp. 20–27.
- ³⁹Dunántúl [1932. 05. 31]
- ⁴⁰Dunántúl [1932. 08. 20]
- ⁴¹Dunántúl [1933. 06. 14]
- ⁴²Dunántúl [1933. 06. 25]
- ⁴³MNL BaVL IV. 1406. h. „F” 17–100206/1940 [1940]; MNL BaVL IV. 1406. h. „F” 21468/1937 [1937]; MNL BaVL XV. 1. b. 392. [1935]
- ⁴⁴M.E. ÉK [1937] 6–7. old.
- ⁴⁵M.E. ÉK [1931–1942]